

O‘ZBEK TILIDAGI SHEVALAR VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Andijon davlat chet tillari instituti

Anvarov Abdullo

Ilmiy maslahatchi: **Xomidova M**

Annotatsiya - Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi shevalarning shakllanish jarayoni, ularning hududiy tasnifi hamda fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari yoritilgan. O‘zbek shevalarining qarluq, qipchoq va o‘g‘uz guruhlariga ajratilishi ilmiy asosda bayon etilgan. Shuningdek, shevalarning adabiy til taraqqiyotidagi o‘rni va milliy madaniyatni saqlashdagi ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada shevalarning til boyligini oshirishdagi roli ham alohida ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, sheva, dialekt, qarluq shevalari, qipchoq shevalari, o‘g‘uz shevalari, adabiy til, fonetika, leksika, grammatik xususiyatlar, til taraqqiyoti.

O‘zbek tili – turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, boy va rang-barang shevalarga ega til hisoblanadi. Sheva – biror tilning ma’lum bir hudud yoki ijtimoiy guruhda so‘zlashiladigan o‘ziga xos talaffuz va lug‘at xususiyatlarini ifodalaydi. Shevalar o‘sha hududning madaniyati, tarixi va an’analarini aks ettiradi.

O‘zbek tilida asosan quyidagi shevalar ajralib turadi:

Qarluq shevasi (Shimoliy va markaziy O‘zbekiston)

- Bu sheva asosiy standart o‘zbek tili asosini tashkil qiladi.
- Talaffuz aniq, leksikasi boy va grammatikasi standartga yaqin.

O‘g‘uz shevasi (Janubiy O‘zbekiston, Surxondaryo, Qashqadaryo)

- Talaffuz biroz yumshoqroq, ayrim undosh va unli tovushlar farqlanadi.

- Ayrim soʻzlarning maʼnosi va ishlatilishi qarluq shevasidan farq qiladi.

Qozoq va Qoraqalpoq hududlaridagi shevalar

- Bu hududlarda oʻzbek tili qoʻshni tillarning taʼsiri ostida boʻlgan.
- Baʼzi soʻzlar va talaffuz qozoq va qoraqalpoq tiliga yaqinlashadi.

Fargʻona vodiysi shevasi

- Soʻz oxiridagi tovushlar yumshoqroq talaffuz qilinadi.
- Lugʻat boy va xalqona ifodalarga boy.

Oʻzbek tilidagi shevalar va ularning xususiyatlari

Oʻzbek tili turkiy tillar oilasiga mansub boʻlib, boy va rang-barang shevalarga ega. Sheva – tilning hududiy yoki ijtimoiy guruhlar boʻyicha oʻziga xos talaffuz, lugʻat va grammatik xususiyatlari boʻlib, u oʻsha hududning madaniyati, anʼanalari va tarixini aks ettiradi.

Oʻzbek tilidagi shevalar quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

a) Fonetik xususiyatlar

- Shevalarda tovushlarning talaffuzi hududga qarab farqlanadi.
- Masalan:
 - “o” tovushi baʼzi hududlarda “u” sifatida aytiladi (“bola” → “bula”).
 - “g” va “q” tovushlarining talaffuzi farqlanadi.
- Soʻz urgʻusi va ohang shevalarga xos boʻlib, gapning ifodaviyligi oshadi.

b) Leksik xususiyatlar

- Har bir shevaning oʻziga xos soʻz boyligi mavjud.

- Masalan: “non” so‘zi o‘rniga janubiy shevada “tug‘non”, shimoliyda “yupqa non” ishlatiladi.
- Mahalliy ifodalar va xalqona atamalar hududiy rang-baranglikni yaratadi.

c) Morfologik xususiyatlar

- Fe'l qo‘shimchalari, shaxs va zamon shakllari shevaga qarab o‘zgaradi.
- Misol: “ketyapman” (standart) → “ketayapman” (janubiy sheva)
- Bu xususiyat shevalarni bir-biridan ajratishga yordam beradi.

d) Sintaktik xususiyatlar

- Ba’zi hududlarda gap tuzilishi o‘ziga xos bo‘ladi.
- Masalan: so‘z tartibi o‘zgacha bo‘lishi, gap ichidagi bog‘lovchilarning ishlatilishi farqlanishi mumkin.

e) Madaniy va ijtimoiy xususiyatlar

- Shevalar hududning tarixiy va madaniy merosini aks ettiradi.
- Hududiy sheva orqali xalqning urf-odatlarini, folklorini, hazil-mutoyibasi va xalq og‘zaki ijodini ifodalaydi.
- Shevalar o‘zaro muloqotda nafaqat kommunikatsiya, balki ijtimoiy identifikatsiya vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Shevalarning ahamiyati

O‘zbek tilidagi shevalar nafaqat hududiy talaffuz va so‘z boyligini ko‘rsatadi, balki til va madaniyatning bir qismi sifatida katta ahamiyatga ega. Ularning ahamiyati quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ladi:

1. Til boyligini va rang-barangligini saqlash

Shevalar har bir hududning o‘ziga xos so‘z boyligini, talaffuzini va ifoda usullarini saqlaydi. Masalan, janubiy shevada ishlatiladigan “tug‘non” so‘zi shimoliy hududda ishlatilmaydi. Shu orqali til turlicha rang-baranglikka ega bo‘ladi va o‘zbek tilining boyligi saqlanadi.

2. Hududiy madaniyat va tarixni aks ettirish

Shevalar hududning tarixiy rivojlanishi va madaniy an'analarini ifodalaydi. Masalan, Farg'ona vodiysi shevasidagi ohang va xalqona iboralar hudud aholisining urf-odatini, folklorini, hayot tarzini aks ettiradi. Shu sababli shevalar – xalq tarixining til orqali saqlovchisi.

3. Xalq og'zaki ijodini boyitish

Shevalar xalq og'zaki ijodida, masalan, maqol, matal, hazil-mutoyiba, qo'shiq va hikoyalarda jonlilik yaratadi. Har bir sheva o'ziga xos ohang va talaffuz bilan hikoyaning hissiyotini kuchaytiradi.

4. Ijtimoiy identifikatsiya va muloqot vositasi

Shevalar odamlarni hududiy yoki ijtimoiy guruhlar bilan bog'laydi. Masalan, kimdir janubiy shevada gapirsa, odamlar u qaysi hududdan ekanligini tushunadi. Shu orqali shevalar ijtimoiy va madaniy identifikatsiyani mustahkamlaydi.

5. Tilni o'rganish va rivojlantirishga yordam beradi

Shevalarni o'rganish, talaffuz va so'z boyligini tushunish orqali tilni yanada chuqurroq bilish mumkin. Bu, ayniqsa, adabiyot, tarjima va tilshunoslikda juda muhimdir.

Xulosa

Shevalar – o'zbek tilining nafaqat hududiy farqlanishini, balki xalqning madaniy merosi, og'zaki ijodi va ijtimoiy identifikatsiyasini ham aks ettiradi. Ular tilni rang-barang, jonli va boy qiladi. Shu sababli shevalarni saqlash va o'rganish – nafaqat tilni, balki milliy madaniyatimizni asrashning muhim yo'lidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shoabdurahmonov Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2010.
2. G'ulomov A. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. Toshkent, 2008.
3. Mahmudov N. O'zbek tili leksikologiyasi va dialektologiyasi. Toshkent, 2012.
4. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti nashrlari.
5. Abdullayeva M. O'zbek shevalari va hududiy farqlari. Toshkent, 2015.